

Реньов С. В.,

аспірант кафедри конституційного права України
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ВИЗНАЧЕННЯ ПОНЯТТЯ ТА СУТНОСТІ КОНСТИТУЦІЙНОГО ЛАДУ

Анотація. Аналізуються позиції вітчизняних та зарубіжних вчених щодо питання визначення поняття та змістовної сутності конституційного ладу як найбільш важливого генерального правового інституту конституційного права, надається співвідношення категорії «конституційний лад» з «державним ладом» та «суспільним ладом», а також досліджується питання застосування поняття «конституційний лад» у вітчизняному законодавстві.

Ключові слова: конституційний лад, суспільний лад, державний лад, конституціоналізм, засади конституційного ладу.

Постановка проблеми. У нинішній час, коли Україна переживає політичну та економічну нестабільність, а агресія зі сторони країни-сусіда направлена на порушення суверенітету та територіальної цілісності нашої держави, актуального значення для вчених-конституціоналістів набуває проблема забезпечення стабільності та непорушності конституційного ладу України та його засад. Задля досягнення зазначеної мети першочерговим завданням постає визначення поняття та сутності конституційного ладу.

Дослідженням проблеми конституційного ладу займалися такі науковці, як Н.О. Боброва, Н.О. Богданова, Ф.В. Веніславський, О.Г. Кушніренко, О.В.Прієшкіна, О.Г. Румянцев, Ю.М. Тодика та інші вчені.

Мета статті. Але у зв'язку з трансформаційними процесами, які наразі переживає наша держава, на сьогодні єдиного розуміння природи та суті категорії «конституційний лад» у науковій літературі все ще немає. Таким чином, з'ясування змістовної сутності конституційного ладу, що і становить головну мету дослідження, набуває особливого значення для подальшого державотворення та розвитку суспільства в Україні. Задля цього важливо провести системний аналіз позицій вітчизняних і зарубіжних вчених щодо питання визначення поняття конституційного ладу, а також навести співвідношення категорії «конституційний лад» з «державним ладом» та «суспільним ладом».

Виклад основного матеріалу. Вперше категорія «конституційний лад» з'явилася ще в радянські часи (в Конституції СРСР 1977 р.) із досить дивною для сучасних конституційних доктрин характеристикою – «радянський»: «Не допускається створення і діяльність партій, організацій і рухів, які мають на меті насильницьку зміну радянського конституційного ладу і цілісності соціалістичної держави, підрив її безпеки, розпалювання соціальної, національної та релігійної ворожнечі» (ч. 2 ст. 7). Ця норма потрапила в конституційний текст у результаті прийняття Закону про заснування поста Президента СРСР від 14 березня 1990 р. За абсолютно зрозумілою для федеративної країни інертною логікою аналогічна норма з'явилася через півроку (24 жовтня 1990 р.) і в Основному Законі УРСР, вагомою причиною чого стало також ухвалення Декларації про державний суверенітет. Єдине, що фактично зробили вітчизняні законодавці, то це не надали цьому ладу статусу радянського [1, с. 82].

Зауважимо, що ситуація з появою категорії «конституційний лад» ще більше заплутала вживання термінів, які викорис-

товувалися в радянський період: «суспільний лад», «державний лад», «суспільний устрій» і «конституційний лад». Термін «суспільний устрій» вперше було введено в практичний і науковий обіг Конституцією СРСР 1936 р. Саме так називався перший розділ, що містив у собі принципи організації радянської держави й соціуму від політичних до економічних. Відповідно, конструкцію було продубльовано республіканськими конституціями. Конституція СРСР 1977 р. трохи змінила формулювання – тепер це був «суспільний лад». Але як у першому, так і в другому значенні, мова йде про типові ідеологеми та міфологеми, що були породженими специфікою радянської політико-правової доктрини. Категорія «суспільний лад» була наслідком марксистсько-ленінської доктрини, містила в собі базис – економічні відносини, і надбудову – політичні, правові, соціальні [2, с. 116–117]. Д.Л. Златопольський вважав, що немає достатніх підстав відмовлятися від раніше вживаного терміна «суспільний лад», оскільки як конституція, так і державний лад формуються на засадах певних політичних, соціальних та економічних відносин, які разом складають поняття суспільного ладу [3, с. 56–57]. Але в нових умовах переходу до демократії подібна ідеологічна спрямованість стала недоречною, у зв'язку з чим була введена категорія «конституційний лад» [2, с. 117].

Згадана категорія є не тільки правовою, але й має певний філософський, політичний характер. На жаль, наразі в законодавстві немає чіткої дефініції поняття конституційного ладу, хоча цей термін використовується в офіційних документах. Наприклад, у Конституції України таке поняття можна знайти тричі. У статті 5 Конституції України – «Право визначати і змінювати конституційний лад України належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами та посадовими особами». У статті 17 Конституції України – «Збройні Сили України та інші військові формування ніким не можуть бути використані для обмеження прав і свобод громадян або з метою повалення конституційного ладу, усунення органів влади чи перешкодження їх діяльності». У статті 37 Конституції України – «Утворення і діяльність політичних партій та громадських організацій, програмні цілі або дії яких спрямовані на ліквідацію незалежності України, зміну конституційного ладу насильницьким шляхом, порушення суверенітету і територіальної цілісності держави, підрив її безпеки, незаконне захоплення державної влади, пропаганду війни, насильства, на розпалювання міжетнічної, расової, релігійної ворожнечі, посягання на права і свободи людини, здоров'я населення, забороняється» [4].

Як бачимо, законодавець мимохіть згадує про існування в нашій державі конституційного ладу. Більше того, визначити, що ж є конституційним ладом, із змісту вказаних статей вбачається неможливим. Але варто наголосити, що проблема є актуальною і для інших країн. У ряді конституцій сучасних держав є окремі розділи, які хоч і називаються по-різному – «Засади конституційного ладу» (Вірменія, Білорусь, Російська Федерація та інші) чи «Основні положення» (Естонія, Грузія, Азербайджан та інші), або «Загальні принципи» (Іспанія, Греція, Італія,

Литва, Латвія, Киргизстан, Узбекистан та інші), – але включають норми, які регулюють схожі суспільні відносини. Так ось, у них теж відсутнє офіційне визначення змісту поняття конституційного ладу [5].

Не вдалося розв'язати поняттєву проблему і Конституційному Суду України. Навпаки, у Рішенні в справі про здійснення влади народом Суд зауважив, що «у відповідях вчених-правознавців по-різному визначається поняття конституційного ладу в Україні» [2, с. 80]. У зв'язку із цим зазначимо, що Конституційний Суд неодноразово звертався до згаданої категорії в контексті своїх рішень щодо стабільності конституційного ладу, але визначення самого поняття так і не надав. Окрім того, немає єдиної позиції Суду і в питанні структурного розташування основ конституційного ладу в Основному Законі України. У справі про застосування української мови Конституційний Суд вирішив, що основи конституційного ладу включені виключно в перший розділ Конституції України – «Основні засади» [6]. А в справі щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України вказано, що базові принципи конституційного ладу, окрім першого розділу, мають місце також у розділі 3 «Вибори. Референдум» і розділі 13 «Внесення змін до Конституції України» [7]. Останнє згадуване Рішення суду є більш ґрунтовним, оскільки воно відповідає змісту статті 156 Основного Закону, відповідно до якої зміни до згаданих трьох розділів Конституції приймаються за ускладненою процедурою – виключно після затвердження всеукраїнським референдумом, який призначається Президентом України [4].

Немає єдиної позиції щодо визначення конституційного ладу і в колі науковців-конституціоналістів. Так, деякі вчені вважають, що конституційний лад – це форма або спосіб організації держави, котра забезпечує підпорядкування її праву та характеризує її як конституційну державу [8, с. 75–76]. Але більшість науковців розставляє акценти на тандемі суспільства і держави. Наприклад, Н.О. Богданова вважає, що конституційний лад – це логічна побудова, яка відображає об'єктивовані в нормах конституційного права устрій держави і суспільства, а також становище людини в системі відносин: держава – суспільство – особистість [9, с. 161]. Ф.В. Веніславський вважає, що надзвичайна важливість Конституції в системі національного права зумовлена саме тим, що її головним функціональним призначенням є проголошення та позитивне закріплення широкого переліку основних прав і свобод людини і громадянина, найважливіших правових ідей, що відповідають історичним, соціальним та політичним традиціям, прагненням і уподобанням суспільства, основоположних засад формування, організації і функціонування як інститутів держави, так і інституцій громадянського суспільства [10, с. 223–224].

На протигагу вказаним визначенням інші вчені пов'язували поняття «конституційний лад» з системою суспільних відносин, що складаються в державі та суспільстві. Так, Л.П. Юзьков та Є.А. Тихонова розглядали конституційний лад як фактичну конституцію держави. Тобто як ті реальні суспільні відносини, які складаються на ґрунті юридичної конституції або, навпаки, виникають наперекір їй [11, с. 9–10]. О.М. Кокотов вважає, що конституційний лад – це задана всім масивом конституційно-правових норм юридична модель суспільно-політичного та правового ладу, реалізація цієї моделі на практиці і той стан держави, суспільства, національного права, який склався під впливом конституційно-правових норм [12, с. 87].

Таке розмаїття думок фахівців свідчить про те, що конституційний лад не можна ототожнювати виключно з правовими нормами, закріпленими в конституції певної країни. Найвиразнішим

прикладом може бути Російська Федерація, де попри закріплення прав людини в Основному Законі, на практиці відповідні норми досить часто не застосовуються. Наведемо приклад обмеження права народу на безпосереднє здійснення влади – у 2002 році в Закон «Щодо референдуму Російської Федерації» були внесені зміни, згідно з якими було заборонено проведення референдуму за ініціативою громадян у період останнього року повноважень Президента чи Державної Думи Російської Федерації. Конституційний Суд сусідньої держави жодних порушень Конституції не зафіксував, вказавши, що одночасне проведення виборів та референдуму може привести до зниження ефективності однієї чи іншої форм народовладдя [13].

Можна згадати й про Республіку Білорусь, де інститут референдуму використовується явно не за призначенням – глава держави завдяки адміністративному інструментарію використовує референдум як спосіб досягнення власних інтересів – прийняття власного проекту конституції, розширення своїх повноважень, можливість балотуватись на найвищу посаду в державі більш ніж на два строки підряд, вносячи відповідні зміни до Основного Закону. У цьому ракурсі особливу увагу привертає дослідження уявного конституціоналізму С.А. Денисова, який протиставляє його справжньому. Російський вчений наводить приклади юридичних інструментів нейтралізації норм конституції, що входять у правову систему країни. Норми конституції, як правило, мають загальний характер і можуть спотворюватися при тлумаченні та конкретизації в законах і підзаконних актах. Щоб цього не помітили, нейтралізується діяльність органів конституційного контролю та судового захисту конституційних прав. Для цього ліквідується незалежність даних органів від виконавчої влади. Нехтувати нормами конституції дозволяє відсутність практики їх прямого застосування. Самі конституційні норми формулюються розпливчато, їх реальний зміст визначається шляхом тлумачення тими інстанціями, які застосовують відповідні норми. Зокрема, щоб не заважати чинити свавілля владним суб'єктам, норми, звернені до них, не містять чіткої інформації про те, зобов'язують вони здійснювати дію (бездіяльність) або дають на це право, яке можна не використовувати. Межі повноважень владних суб'єктів описуються нечітко [14, с. 40–41].

Взагалі після розпаду СРСР новостворені країни вкрай активно почали ідентифікувати себе як держави демократичного, соціального та правового характеру. Однак між закріпленням певних норм та їх втіленням у життя існує велика дистанція. Отже, треба розрізняти юридично закріплений конституційний лад та фактично існуючий, який можна вивести не лише з аналізу норм конституції, але й за умови врахування фактичних політичних, суспільних та економічних відносин.

Повертаючись до проблеми дефініції «конституційний лад», вкажемо на те, що Б.О. Кістяківський вказував на наявність ще одного елемента, окрім суспільства і держави, а саме права. Взаємодія держави і суспільства набуває конституційності лише тоді, коли додається ще один елемент – право, причому не лише позитивне право, а право, що живе у свідомості народу [15]. Отже, за своєю сутністю і з позицій свого генезису конституційний лад виступає насамперед системою заснованих на праві і регламентованих законом інститутів, які визначають фундаментальні основи взаємодії держави, суспільства і громадянина [16, с. 22]. Конституційний лад фактично протиставляється тоталітарній державі і Н.О. Міхальовою, яка розуміє його як «суспільний лад, в якому функціонує правова держава з республіканською формою правління, встановлено демократичний політичний режим, визнається пріоритетне становище особистості, непорушність приватної власності, поділ влади,

верховенство права і закону» [17, с. 108]. Зауважимо лише, що форма правління (за винятком абсолютної монархії) не має вищого значення.

Багато науковців дотримуються тієї точки зору, що поняття «конституційний лад» включає не тільки формальне дотримання конституції, а й те, що державою надійно охороняються права і свободи людини і громадянина, а сама держава підпорядковується праву. Конституційний лад визначається ними як форма або спосіб організації держави, який забезпечує підпорядкування його праву і характеризує його як конституційну державу [18, с. 130].

Дійсно, проблема з правом як фундаментальною основою конституційного ладу відчувається в Україні і наразі. Ю.Г. Барабаш проаналізував спроби реалізації народної ініціативи з проведення всеукраїнського референдуму. Науковець зазначає, що практично всі ініціативи, що виходили від народу, не доходять далі процедури реєстрації ініціативних груп у Центральній виборчій комісії. [19, с. 52]. Тобто стоп-кран для руху народних ініціатив знаходиться в законодавчій базі, яка, щоправда, не завжди є ідентичною поняттю права.

Проблема між правом і законом є вразливою не тільки для України. Наприклад, у Німеччині верифікація принципу правової держави є складною, оскільки тривалий час ця доктрина асоціювалася із юридичним позитивізмом (зокрема у нацистській державі). Сьогодні Федеральний Конституційний Суд Німеччини трактує принцип правової держави як складне, багатомірне явище, сутність змісту якого визначається через зв'язаність держави конституцією, що гарантується судовим конституційним контролем, важливою складовою якого є інститут конституційної скарги [20, с. 34].

Також тривалий час йшли суперечки щодо ідеологічного забарвлення конституційного ладу. У пострадянський період у перші трансформаційні роки була відсутня єдина позиція з цього питання. О.М. Смолін вважав, що конституцію за визначенням деідеологізувати неможливо, адже вона є першим за значенням документом державної ідеології [21, с. 17]. Підтримував цю думку і А.В. Міцкевич, який вважав, що такі заходи вихлюпнуть з водою і дитину, оскільки тоді буде неможливо зробити державною ідеологію демократії, ідеї демократичної правової держави [22, с. 15].

В нашій державі всі питання були зняті з прийняттям Конституції України, де в статті 15 вказано, що суспільне життя в Україні ґрунтується на засадах ідеологічної багатоманітності, а жодна ідеологія не може визнаватися державою як обов'язкова [4]. Дійсно, погляди людей законом не регулюються, тому жодна ідеологія не може бути встановлена в якості загальнообов'язкової для всього суспільства, що не заважає конституційному ладу мати стійкі духовні основи – вироблені людством загально визнані гуманні цінності, норми та ідеали [23, с. 6]. Їх закріплення, на нашу думку, знаходить своє вираження не в проголошенні певного історичного типу суспільства, а в конкретних правових інститутах і нормах, які створюють реальні умови для розвитку відповідних суспільних відносин.

Висновки. Таким чином, системний аналіз праць вітчизняних та зарубіжних вчених дозволяє зробити висновок, що в поняття конституційного ладу вкладаються такі значення:

а) як цілісної системи основних суспільних (політико-правових, економічних та соціальних) відносин, які встановлюються, закріплюються та гарантуються конституцією та іншими конституційними нормами, що містяться у відповідних законах, які приймаються згідно з Основним Законом;

б) як певний спосіб (форма) організації держави, який закріплено в її конституції;

в) як такий стан даних відносин або порядок, що характеризує державу як конституційну, забезпечує підпорядкованість держави праву, сприяє закріпленню в суспільній практиці і правосвідомості справедливих, гуманних і правових зв'язків між людиною, громадянським суспільством і державою [24, с. 124–125].

г) за своїм змістом конституційний лад опосередковує собою передбачені й гарантовані Конституцією України державний і суспільний лад, конституційний статус людини і громадянина, систему безпосереднього народовладдя, організацію державної влади і місцевого самоврядування, територіальний устрій, основи національної безпеки та інші найважливіші інститути конституційно-правових відносин [16, с. 36];

Отже, конституційний лад є цілісною системою соціально-правових відносин та інститутів, яка підпорядкована безумовним моральним і конституційним нормам. Вона ґрунтується на сукупності основоположних регуляторів, які сприяють закріпленню в суспільній практиці і в правосвідомості стабільних, справедливих, гуманних і правових зв'язків між особистістю, громадянським суспільством і державою [25, с. 14]. Важливу роль у формуванні конституційного ладу повинно відіграти становлення сучасної правової культури, що призведе до викорінення таких пануючих у суспільстві форм деформації правової свідомості, як правовий нігілізм та правовий інфантилізм. Досягти цього можна шляхом підвищення правової освіти та правового виховання населення.

Також треба відзначити, що в країнах молоді демократії викривлене розуміння поняття конституційного ладу пов'язане зі складнощами, які виникають при втіленні в життя норм конституції. Адже між юридично закріпленим конституційним ладом та фактично існуючим виникають не тільки певні розбіжності, а й інколи відверті протиріччя. Норми Конституції України хоч і визнані нормами прямої дії, але, як правило, вони мають загальний характер і можуть спотворюватися при тлумаченні та конкретизації в законах і підзаконних актах. Це питання може бути вирішене шляхом підвищення рівня правової підготовки представників законодавчої влади, а також ефективної діяльності Конституційного Суду України. Наразі ж, доки конституційний лад все ще поділяється на юридичний та фактично існуючий, вбачається неможливим уникнення протиріч між вченими щодо визначення поняття та сутності конституційного ладу.

Література:

1. Барабаш Ю.Г. Конституційна реформа і стабільність конституційного ладу: конфліктологічно-правовий аналіз системного взаємозв'язку // Право України. – 2013. – № 12. – С. 77–95.
2. Баймуратов М.О. Категорія «конституційний лад»: до проблеми визначення у сучасному конституційному (державному) праві / М.О. Баймуратов, І.Д. Сліденко // Держава і право. Юридичні і політичні науки. – 2010. – Вип. 49. – С. 112–121.
3. Златопольський Д.Л. Государственное право зарубежных стран: Восточной Европы и Азии. – М.: Зерцало, 1999. – 306 с.
4. Конституція України: прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. // Відомості Верховної Ради України. – 1996. – № 30. – 141 с.
5. Возгрін С.Ю. Співвідношення конституційного ладу України та його засад [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://intkonf.org/vozgrin-syu-spivvidnoshennya-konstitutsiynogo-ladu-ukrayini-ta-yogo-zasad>.
6. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99 (справа про застосування української мови) // Офіційний вісник України. – 2000. – № 4. – 125 с.
7. Рішення Конституційного Суду України від 11 липня 1997 р. № 3-зп (справа щодо конституційності тлумачення Верховною Радою України статті 98 Конституції України) // Офіційний вісник України. – 1997. – № 29. – 85 с.

8. Козлова Е.И. Конституционное право Российской Федерации / Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. – М., 1996. – 585 с.
9. Богданова Н.А. Система науки конституционного права / Н.А. Богданова. – М. : Юрист, 2001. – 323 с.
10. Веніславський Ф.В. Політико-правова культура соціуму як чинник забезпечення стабільності конституційного ладу України // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – Х. – 2013. – № 3–С. 223–225 .
11. Тихонова Є.А., Юзьков Л.П. Конституція юридична і фактична // Право України. – 1992. – № 1. – С. 3–10.
12. Кокотов А.Н., Кукушкин М.И. Конституционное право России : учебник / А.Н. Кокотов. – Екатеринбург, 2001. – 548 с.
13. Постановление Конституционного Суда Российской Федерации от 11 июня 2003 г. № 10-П (по делу о проверке Федерального конституционного закона «О внесении изменения и дополнения в Федеральный конституционный закон «О референдуме Российской Федерации») [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://sudbiblioteka.ru/ks/%D0%BA/konstitut_big_2323.html.
14. Денисов С.А. Имитация конституционного строя // Российский юридический журнал. – М. – 2009. – № 2. – С. 39–46.
15. Кистьяковский, Б.А. Философия и социология права / Б.А. Кистьяковский. – СПб., 1999. – 450 с.
16. Прієшкіна О.В. Конституційний лад України та його роль у становленні та розвитку місцевого самоврядування : дис. д-ра юрид. наук : 12.00.02 / О.В. Прієшкіна. – Київ : Б.в., 2009. – 499 с.
17. Михалева Н.А. Конституционное право зарубежных стран СНГ : учебное пособие. М., 1998. – 352 с.
18. Смоленский М.Б., Мархгейм М.В. Конституционное право Российской Федерации: учеб. М. : ИКЦ «МарТ»; Ростов, 2003. – 437 с.
19. Барабаш Ю.Г. Демократические основы конституционного строя Украины // Конституционное развитие России и Украины. – Харьков, 2011. – Вып. 11. – С. 45–66.
20. Савчин М.В. Система конституційних цінностей та конституційний лад України: конституційна державність та народний суверенітет // Держава і право. – К, 2010. – Вып. 4. – С. 34–41.
21. Смолин О.Н. Новый проект Конституции России. Свобода от идеологии или иная идеология? – Конституционный вестник. – 1991. – № 9. – С. 17–24.
22. Мицкевич А.В. Становление основ нового конституционного строя в Российской Федерации. – Гос. и право, 1992. – № 8. – С. 7–15.
23. Румянцев О.Г. Основы конституционного строя России (понятие, содержание, вопросы становления) : монография / О.Г. Румянцев. – Москва : Юрист, 1994. – 285 с.
24. Скрипнюк О.В. Конституційний лад в Україні : методологічні проблеми розвитку та вдосконалення в контексті конституційної модернізації // Вісник Академії правових наук України. – Х. : Право, 2012. – 2012 р. – № 4. – С. 123–134.
25. Каягин А.Б. Конституционный строй как государственно-правовая категория // Вестник Челябинского государственного университета. – Челябинск : Изд-во ЧелГУ, 2003. – № 2. – С. 11–14.

Ренів Е. В. Проблемные вопросы определения понятия и сущности конституционного строя

Аннотация. Анализируются позиции отечественных и зарубежных ученых касательно вопроса определения понятия и сущности конституционного строя как наиболее важного генерального правового института конституционного права, предоставляется соотношение категории «конституционный строй» с «государственным строем» и «общественным строем», а также исследуется вопрос приращения понятия «конституционный строй» в отечественном законодательстве.

Ключевые слова: конституционный строй, общественный строй, государственный строй, конституционализм, основы конституционного строя.

Renov I. Problematic issues of the definition of the concept and essence of the constitutional order

Summary. The paper analyzes the positions of domestic and foreign scholars on the issue of the definition of the content and essence of the constitutional order as the most important general legal institution of constitutional law, provides relation of the category of “constitutional order” with “state order” and “social order” and explores the issue of the application of the concept of “constitutional order” in the national legislation.

Key words: constitutional order, social order, state order, constitutionalism, principles of constitutional order.